

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ФАЛСАФА КАФЕДРАСИ

Жондор Туленов

БИЛИШ НАЗАРИЯСИ

*(Бакалавриат ва магистратура
йўналишлари учун маърузалар матни)*

Бешичи бўлим

ТОШКЕНТ — 2001 й.

12-мавзу: ОЛАМНИ БИЛИШ НАЗАРИЯСИ

(22-23-маъруза)

РЕЖА

1. Билишнинг объекти ва субъекти
2. Билишнинг босқичлари. Ҳиссий ва мантиқий билиш
3. Ҳақиқат тушунчаси. Ҳақиқатнинг объективлиги. Нисбий ва мутлоқ ҳақиқат
4. Ҳақиқатнинг мезони

АДАБИЁТЛАР

Туленов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. Дарслик. “Ўқитувчи”,
1997 йил (220-249 б.)

1. Билиш — воқеликнинг инъикоси. Билишнинг объекти ва субъекти

Дунёни билиш масаласи доимо фалсафа фанининг диққат марказида бўлиб келган. Қадимги файласуфлар ҳам дунёни билиш мумкинлигини эътироф қилганлар. Масалан, атомистик назариянинг асосчиларидан бири бўлган Демокрит оламни билиш ва ҳақиқатга эришиш мумкинлигини таъкидлайди. У билиш жараёнида ҳиссий органларимиз ва тафаккур ролини оддий ва содда ҳолда кўрсатади.

Ўрта осийлик буюк мутафаккирлар Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва бошқалар ҳам ўз асарларида дунёни билишнинг, билиш жараёнида ҳиссий органлар билан ақлнинг роли ҳақида қимматбаҳо фикрларни олга сурадилар.

Билиш назариясининг ривожланиш тарихида XVII—XVIII аср файласуфлари муҳим ўрин тутди. Улар агностицизм, скептицизмни қаттиқ танқид қилиб, оламни билиш мумкинлигини таъкидлайдилар. Масалан, инглиз файласуфи Бэкон таълимотича, билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ бўлиши ва шуларга бевосита хизмат қилиши керак. Бэкон билиш назариясида эмпирик эди. У билиш сезишдан бошланади дейди ҳамда билишнинг манбаи тажриба эканлиги ҳақидаги ғояни илгари суради. Унинг фикрича, объектив мавжудлик тўғрисидаги билимлар сезгиларимиз орқали олинган далиллар туфайлигина тафаккур ёрдамида тўлдирилади.

Француз файласуфи Декарт эса билишнинг бирдан-бир манбаи тафаккур деб, сезги органларимиз ва уларнинг ёрдамида олинган маълумотларга шубҳа билан қарайди. Унинг таълимотича, кишилар билимининг ҳақиқат-

лиги тажриба билан эмас, балки ақл кўзи билан текширилади. Декартнинг билиш назариясида сезгилар роли камситиб кўрсатилади.

Декартнинг ватандошлари Дидро, Гольбах, Гельвецийлар дунёни билиш жараёнида сезгиларимиз билан тафаккурнинг ролини тан олсалар-да, уларнинг ўзаро муносабатларини тўла — тўқис очиб бера олмадилар. Шунингдек, билиш жараёнида амалиётнинг ролини тўғри баҳолай олмадилар.

Маълумки, объектив дунё, унинг предмет ва ҳодисалари билишнинг бирдан-бир манбаини ташкил этади. Шундай бўлсада, айрим файласуфлар ва дин таълимотида билишнинг манбаи сифатида қандайдир мистик, гўё инсондан ташқари мавжуд бўлган онг (“мутлоқ ғоя”, “олам руҳи” ва ҳоказолар) эъгироф этилади. Улар нуқтаи назарида инсон табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини билишга қодир эмас, у фақат илоҳ ижодининг натижаларини қайд қилишга ва туркумларга ажратишгагина қодир.

Агностицизмнинг йирик вакиллари инглиз файласуфи Давид Юм билан немис файласуфи Иммануил Кантдир. Юмнинг фикрича, инсон ўз сезгилари чегарасидан ташқарига чиқа олмайди, у фақат ўз сезгиларинигина била олади. Реал воқеликни инсон асло била олмайди. Кант эса Юмга қарама-қарши ўлароқ, инсон онги ва сезгиларидан ташқарида объектив олам бор деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу объектив оламда асло билиб бўлмайдиган “нарса ўзида” бор. Инсон ақли ўз моҳияти жиҳатидан чекланган бўлиб “нарса ўзида” ни била олмайди. Кант инсон билиши мумкин, бўлган ҳодисалар оламини “биз учун бўлган нарсалар” деб, уни инсон ақли билан, фан воситаси билан билиши мумкин дейди. “Биз учун бўлган нарса” билан “нарса ўзида” бутунлай бир-бирига боғлиқ эмас, “нарса ўзида” сезги аъзоларимизга тартибсиз, аралаш ҳолда таъсир этиши билан билиш мумкин бўлган ҳодисалар юзага келади, инсон эса уни ўзининг априори (азалдан онгга хос бўлган) тушунчалари билан тартибга солади, деб тушунтиради Кант. Умуман Кантнинг билиш назарияси ўз моҳият эътибори билан инсон ақлининг билиш имкониётларини, фаннинг ривожланиш истиқболларини инкор

этишга қаратилган. Бу хилда инсон ақлининг билиш имкониятларини чеклаш идеализмнинг ҳамма кўринишларига хосдир.

XIX аср субъектив идеализмининг вакиллари бўлган махчилар ҳам бошқа субъектив идеалистлар сингари дунёни билиш мумкинлигини инкор этадилар, бизнинг сезгиларимиз аниқ, тўла инъикос ҳосил қилишига ишонмайдилар.

Инсоният ижтимоий амалиёти ва илмий билиш тараққиётининг илгарилаб бориши билимни чегаралаб қўювчи агностицизмни пучга чиқармоқда. Инсон ўз ақли билан олам сирларини билиши мумкин эканлигини айниқса ҳозирги замон фани ютуқлари исботламоқда. Масалан, ҳозирги замон табиат фанлари, айниқса физика фани атом табиатини тузилишини ва хусусиятларини ўрганиш соҳасида катта ютуқларни қўлга киритди. Атомни парчалаш, атом ички энергиясидан фойдаланиш, атом ядро заррачаларининг бир-бирига боғлиқлиги, умуман микрооламни билиш, астрономия, биологиядаги кашфиётлар илмий фалсафанинг билиш назариясини тўғрилигини тасдиқлайди.

Инсоннинг билиш қобилияти чекланмаган, лекин ҳар бир аниқ тарихий даврда ўзи хоҳлаган барча нарса ва ҳодисаларни эмас, балки билиш имкони борларинигина билиб, билмаганини кейинроқ биледи. Лекин шуни айтиш керакки, инсон билимининг ҳам чексизлигини кўрсатади.

Дунёнинг моддийлигини ва унинг ривожланиш қонунларининг инсон онгида акс этишини эътироф қилиш илмий фалсафа билиш назариясининг асосидир. Фан қонунлари табиат ва жамиятда инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз берадиган объектив жараёнларнинг инъикосидан бошқа нарса эмас. Фалсафанинг билиш назарияси асосан қуйидагиларга асосланган:

— объектив олам бизнинг сезги ва тасаввурларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд. Объектив олам инсон сезги ва тасаввурларининг манбаи ҳисобланади;

— инсон дунё ва унинг ривожланиш қонуниятларини билиши мумкин. Инсон сезги тасаввур ва тушунчаларида ўзига боғлиқ бўлмаган ташқи оламни акс эттиради.

Демак, ташқи олам, ундаги ҳамма нарса ва ҳодисалар сезгиларга таъсир этиши билан сезги образлари ҳосил қила-

ди. Сизги тасаввур ва тушунчаларда объектив оламнинг субъектив инъикоси ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам билиш назарияси инъикос назарияси деб аталади.

Чунки билиш жараёнида объект билан субъект диалектикаси муҳим ўринга эга. У субъект, яъни инсон билан боғлиқ жараёндир. Инсонсиз билиш жараёни бўлиши мумкин эмас. Субъектнинг илмий билишдаги роли шундан иборатки, у объектив мавжуд бўлган қонуний боғланишларни очиб беради. Объектга нисбатан ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан ёндошади.

Немис физиологи Гельмгольцнинг фикрича, инсон аввал ўз сезгиларида ташқи оламни яратади, ўз сезгиларини нарса, ҳодисага айлантиради, кейин эса уни билишга интилади буюм тасвирини буюмнинг ўзи билан тенглаштиради. Сизги объектив олам тасвири бўлмай оламнинг ўзи бўлиб қолади. Демак, символлар (рамзий)назариясига кўра, нарса билан нарсанинг тасвири орасида фарқ йўқ. Мавжуд объектив олам фақат сезги ва тасаввурда бор.

Сезги мазмунини предметлар хоссалари билан ҳеч қандай умумийликка эга бўлмаган белгилар, символлар билан алмаштириш нотўғри. Сезги образи моддий дунё нарса ва ҳодисаларининг инсон сезги аъзоларида акс этиши натижасида юзага келади. Демак, сезги ва тушунчада нарсанинг ўзи эмас, нарсага нисбатан иккиланган кўриниши ҳосил бўлади.

Тасвир, сезги ва тушунчадан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги сабабли у идеал нарсадир, у инсон, субъект онгида вужудга келади. Лекин сезги объектив мазмунга эга. У моддий дунёнинг қайта ишланган мазмунини гавдалантиради, шунга кўра объективдир.

Образ субъектда унинг сезги ва тафаккурида ҳосил бўлади. Демак, образ субъект билан объект ўртасидаги бирликни кўрсатади. Сезги, тасаввур, тушунча шаклий жиҳатдан субъективдир, лекин мазмунига кўра объективдир. Чунки сезгида реал дунё инъикос этади. Демак, сезги объектив оламнинг субъектив образидир.

Сезиш ва фикрлашни билиш жараёнининг икки мустақил босқичи сифатида қараш маълум маънога эга. Сезиш умуман инсон билими тараққиётига нисбатан биринчи босқичдир. Инсониятнинг дастлабки билимлари, ту-

шунчалари даставвал сезги аъзолари орқали олинган далиллар асосида юзага келади. Оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида сезги образлари, тасаввурлар билиш жараёнининг маълум босқичидагина шаклланади. Сезиш инсон миясининг ташқи олам билан дастлабки ва бевосита боғланишидир. Бевоситалик сезгиларнинг энг муҳим хусусиятидир. Сезги образи содир бўлиши учун уни ҳосил қилувчи нарса ёки ҳодиса объектив мавжуд бўлмоғи керак. Бу эса билиш жараёнидаги энг муҳим шартдир. Объектив оламнинг субъектив образи — сезги қотиб қолган, ўлик нарса эмас, балки билиш жараёнида ўзгариб туради.

Шунинг учун ҳам билиш бу мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Билишнинг зиддиятли жараён эканлигини билимларимизнинг тўлароқ, чуқурроқ бўлиши учун далил ва маълумотлар тўплашга, эски далил ва маълумотларнинг янгисига тўғри келмай қолишида кўришимиз мумкин. Зиддиятли муносабатлар ҳал қилиниши билан билиш жараёни ривожланиб боради. Бизнинг онгимиз эса бу тараққиётни ўзида акс эттириш билан бирга ҳодисаларнинг юзаси хусусиятлари ва билишдан моҳиятни билишга томон боровчи тарихий жараён эканини кўрсатади. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, билиш инсоннинг ўз сезгилари, ҳис ва тушунчалари билан дунёни инъикос этиш жараёнидир.

2. Билишнинг босқичлари. Ҳиссий ва мантиқий билиш

Ташқи оламнинг инсон миясида инъикос қилиниши мураккаб диалектик жараёндир. Билиш жараёнида нарса-ни, ҳодисани тўла ва мукамал акс эттириш учун маълум бир йўл босиб ўтилади.

Билиш тафаккурнинг билинаётган предметга яқинлашувидан, фикрнинг билмасликдан билишга қараб, тўла ва мукамал бўлмаган билимдан тўла ва мукамал билимга қараб ҳаракат қилишидан иборат чексиз жараённи ташкил этади. Билиш эскириб қолган назарияни янги назариялар билан алмаштириб, эски назарияларни янада аниқлаб, олға қараб боради ҳамда воқеликнинг тобора янги-дан-янги томонларини очади.

Билиш жараёнида амалиёт муҳим роль ўйнайди. Амалиёт кўпқиррали ва сермазун тушгунча бўлиб ўз ичига инсон фаолиятининг барча шакллари қамраб олади. Амалиётнинг асосини меҳнат, моддий ишлаб чиқариш ташкил этади. Бундан ташқари, сиёсий кураш, миллий озодлик ҳаракати, миллий тажриба ҳам амалиётга киради.

Амалиёт инсоннинг ўзига хос фаолияти бўлиб, фақат уларгагина тегишлидир. Амалиёт инсонларнинг, тарихан юзага келиши жараёнида шаклланиб, барча жамиятлар тараққиёти йўлида ривожланади ва мукаммаллашади. Амалиёт тарихий тараққиёт субъекти ҳисобланган инсоннинг, унинг учун объект ҳисобланган моддий олам билан боғланишидир. Бундай алоқадорлик жараёнида субъект фаол роль ўйнайди.

Амалий таъсир фақат объектни эмас, балки субъектнинг ўзини ҳам ўзгартиради. Амалиёт субъекти алоҳида инсонлар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, бутун жамият ҳам бўлиши мумкин. Қачонки, бундай субъект сифатида инсон бўлар экан, амалиёт алоҳида фаолият тусини олади ва у билан боғланган бўлади. Чунончи, ҳар бир инсон шу жамият аъзоси бўлар экан, ўзининг ҳаракатлари билан алоҳида жамоат аъзоси бўлиб майдонга келади. Шунинг учун ҳам алоҳида одамнинг фаолияти ижтимоий амалиётнинг бир бўлаги бўлиб ҳисобланади.

Амалиёт ҳамма вақт ижтимоий фаолият бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Амалиётнинг билиш жараёнидаги роли қуйидагиларда намоён бўлади: биринчидан, амалиёт билишнинг бошланғич нуқтаси ва асосидир. Энг аввало шунини эътиборга олиш керакки, билишнинг ўзи амалиёт асосида ва айниқса моддий ишлаб чиқариш таъсири остида вужудга келган. Бундан ташқари, амалиёт билиш олдида маълум вазифаларни кўяди ва ана шу вазифаларни ҳал қилиш учун ёрдам беради, жумладан у илмий билишни асбоб-ускуналар билан қуроллантиради; иккинчидан амалиёт билишнинг мақсади ҳамдир. Инсон билиш натижаларидан ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш учун ҳам атроф-теваракдаги дунёни билиб боради. Унинг тараққиёт қонунларини очади; учинчидан, амалиёт ҳақиқатнинг мезонидир. Инсон билимларининг объектив оламга мос келиши ёки келмасли-

ги амалиёт жараёнида текширилади. Амалиёт жараён бўлиб, бунда мунозарали масалалар, назарий муаммолар ҳал қилинади. Табиат ва жамият қонунлари тўғрисидаги билимлар ҳам амалиёт жараёнида текширилади.

Билиш икки босқичдан: Ҳиссий ва мантиқий яъни жонли мушоҳада (сезиш) ва мавҳум тафаккур (фикрлар)дан иборатдир.

Билишнинг бошланғич босқичи жонли мушоҳада, яъни объектив дунёнинг буюмларини бевосита сезги аъзолари ёрдамида акс эттиришдир. Ибн Синонинг фикрича, “сезиш — бу шундай таъсирки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойнаси бўлиб, моддий шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодаланганлиги сабабли, уларни инсон моддий асоссиз инъикос эта олмайди ва жисмларни билолмайди”.

Жонли мушоҳаданинг билишдаги роли муҳимдир, унинг ёрдамида дунё ҳақида аниқ билимлар келиб чиқади. Лекин билишнинг бу босқичи маълум даражада чекланган. Бу босқичда нарса ва ҳодисаларнинг баъзи бир томонлари ва хусусиятларинигина билиб олиш мумкин.

Нарсанинг муҳим белгилари, уларнинг ички боғланишлари, моҳиятлари эса билишнинг иккинчи босқичида тушунча, ҳукм ва хулоса, яъни мавҳум тафаккур ёрдамида акс эттирилиши мумкин. Билишнинг бир босқичдан иккинчи босқичга кўтарадиган нарса — амалиётдир. Меҳнат жараёни, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари нарса ва ҳодисалар асосида ётган қонуниятларни очишни талаб қилади,

Ҳиссий билишга, жонли мушоҳадага билишнинг сезги, идрок ва тасаввур шакллари киради. Ташқи дунёнинг бу инъикос шакллари бир-бири билан органик алоқада бўлиб, алоҳида-алоҳида учрамайди. Биз юқорида сезги ҳақида гапириб ўтган эдик. Жонли мушоҳада жараёнидаги сезги ташқи дунё нарса ва ҳодисаларини билишнинг биринчи қадамидир. Инсон миясида ҳосил бўладиган тасаввур ва фикр ташқи дунё нарсаларининг сезги орқали таъсири натижасида юзага келиши мумкин.

Баъзи файласуфлар сезгини ташқи дунёдан ажратиб, уни нарса ва ҳодисага нисбатан бирламчи деб уқтирмақчи бўладилар, сезгини ягона реаллик деб ҳисоблайдилар.

Ўтмишда бу фикрни Беркли, Юм, Аевариус ва бошқалар илгари сурган эдилар.

Биз сезгиларимиз ёрдамида нарса ва ҳодисаларни билиб оламиз ва идрок қиламиз, уларнинг хоссаларини, ўхшашликларини, фарқларини англаймиз.

Сезги ҳаракат қилувчи материянинг образи сифатида идрок учун асос бўлади. Идрок ҳам онгимизни ташқи дунё билан бевосита боғлайди. У сезгидан сифат жиҳатдан фарқ қилиб, предметнинг бутун образини беради. Идрок нарсанинг турли хоссаларини қайта ишлаб, уларни бирлаштиради. Демак, идрок деганда турли сезги аъзолари берган маълумотлар асосида мияда ташқи қўзғатувчининг— бир бутун образи ҳосил бўлиши тушунилади.

Сезги ва идрок ташқи дунё нарсаларининг объектив тўғри инъикосини беради. Бу инъикоснинг тўғри эканлиги амалиётда исботланади. Инсон ўзининг амалий фаолиятида ўзи идрок қилаётган нарса билан одамнинг ўзида шу нарса тўғрисида ҳосил бўлган сезги ва идрокнинг ўхшашлигини белгилайди. Инсон ташқи дунё нарсаларини ўзгартириши мумкин.

Асбоблардан фойдаланиш жонли мушоҳадада катта аҳамиятга эга. Масалан, биология, физиология соҳасида тажриба ўтказишда микроскопни қўллаш шу фаннинг ривожланишини тезлаштиради. Чунки у инсон кўзи билан кўролмайдиган хусусиятларни кўришга ёрдам беради. Асбобнинг такомиллашиши янги кашфиётларни вужудга келтиради. Микроскоп ёрдамида организмларнинг ҳужайралардан тузилганлиги аниқланди, касалликларни туғдирувчи микроблар топилди. Электрон микроскоп микродунё ҳодисаларини ўрганиш соҳасида тажриба ўтказишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Амалий фаолият, фан ва техниканинг ривожланиб бориши инсонга ҳар хил воситалар, асбоб ва ускуналар яратиш ва ҳиссий билиш чегарасини кенгайтириш имкониятини беради. Демак, сезги, ундан кейин эса идрок объектив оламнинг субъектив образини ҳосил қилади.

Тасаввур — мавҳум тафаккурга ўтишдаги охириги босқичдир. У нарса ва ҳодисаларнинг аввалги таъсири натижасида хотирамизда қолган таассуротларнинг қайтадан эсга олиниши билан боғлиқдир. Тасаввурдаги янги образлар

илгариги образлар билан таққослаш орқали юзага келиши мумкин. У мавҳум тафаккур учун асос бўлади.

Идрок қилинаётган нарсалар ва ҳодисалар ички қонуниятли боғланишларни очиш учун мавҳум тафаккурга ўтиши керак. Мавҳум тафаккур эса воқеани чуқур билишга имконият яратади. Ҳиссий билиш аниқ нарсалар образини ҳосил қилади, лекин у ҳодисалар моҳиятини очиб бера олмайди. Демак, ҳодисалар моҳиятини билиш учун айрим нарсаларга эмас, кўп нарсаларга хос бўлган умумийликни топмоқ керак.

Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан сифат жиҳатдан фарқ қилади. У бевосита аниқ битта нарсадан узоқлашиб, бир нечтасига хос бўлган умумийликнинг моҳиятини аниқлаб беради, уларнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Масалан, грамматика айрим сўзлар орқали умумийликни белгилаб берувчи инсон тафаккурининг мавҳумловчи ишидир.

Шундай қилиб, ҳиссий билиш билан мавҳум тафаккур бир бутун билиш жараёнининг сифат жиҳатдан турлича бўлган ва айни вақтда бир-бири билан боғлиқ, бўлган босқичларидир. Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан келиб чиқади, жонли билиш эса қонуният билан ўсиб, мавҳум тафаккурга асос солади. Мантиқий билиш — билишнинг ривожланишидаги сифат жиҳатдан янги, юқори поғонасидир. Мантиқий билишда инсон мантиқий тафаккур ёрдамида воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олади. Объектив реалликни билиш диалектикасида сезги ва идрокнинг юзаки образлари тасаввур образларидаги абстракция элементлари билан бирлашиб мавҳум тафаккурга қараб йўналади. Тафаккур эса гарчанд жонли мушоҳада материалларига асосланса-да, билиш жараёнининг сифат жиҳатидан мураккаб бўлган юқори босқичидир.

Бизга маълумки, сезги образлари ташқи оламнинг инъикосидир, яъни ташқи олам сезгимизга қандай таъсир қилса, шундайлигича акс этилади. Лекин тафаккур образларида бошқачароқ, унда ташқи оламнинг ички моҳияти, алоқа ва боғланишлари ҳамда ривожланиш қонун ва қонуниятлари акс этади. Тафаккур образларининг учта асосий хусусияти бор:

1. Тафаккур образлари мавҳумлик хусусиятига эга, яъни тафаккур образлари ҳосил бўлиши учун ифода қилинаётган ташқи олам бевосита кўз олдимизда бўлиши шарт эмас. Тафаккурга хос бўлган ана шу жараён *абстракция* дейилади.

2. Тафаккур образлари умумлашган хусусиятга эга. Умумлаштириш эса бизга таъсир этаётган нарса ёки ҳодисанинг барча сифат ва хусусиятларидаги муҳим бўлмаган иккинчи даражалиларини четга суриб, асосий томонларини таққослаш ва фикран бир-бири билан боғлашдир.

3. Тафаккур образлари тил билан боғлангандир. Билиш жараёнида пайдо бўлаётган ҳар бир тушунча тил орқали рўёбга чиқадиган онг омилдир.

Мавҳум тафаккур шакллари тушунча, муҳокама, хулосадир. Тушунча тафаккурнинг алоҳида шакли бўлиб, у ташқи дунё нарса ва ҳодисаларининг умумий, зарурий томонларини акс эттиради. *Тушунча* — аниқ нарса ва ҳодисаларнинг сифати, моҳияти ва муайянлигининг мияда алоҳида шаклда акс этишидир. Унда ҳодисадаги асосий томонлар умумлаштирилади. Масалан, материя тушунчаси умуман материянинг белгиларидан қатъи назар, уларнинг асосий белгиси-моддийлиги материя тушунчасида акс эттирилади. Жумладан, дарахт деганда тол, терак, олма ва бошқа дарахт турлари ва белгиларидан фикран узоқлашамиз ва улар учун энг умумий белгиларни оламиз. Фандаги тушунчалар ҳам худди шундай.

Ҳар бир фаннинг ўзига хос тушунчалари бор. Масалан, астрономияда коинот, сайёра каби тушунчалар, биологияда оқсил, ҳужайра, насл каби тушунчалар бор. Ҳар бир фанни билиш, тушуниш фандаги тушунчаларни билиш демакдир. Тушунча мазмунан объективдир.

Муҳокама орқали объектив дунёдаги қонуниятлар онгда акс эттирилади. Якка муҳокама айрим далилларда ўз аксини топса, умумий муҳокама умумий қонунларни ифода этади. Масалан, энергиянинг айланиши шакли ёки ҳар бир ҳаракат шаклининг биридан иккинчисига ўтиши ҳақидаги қонунлар. Биринчи мисол, табиатнинг айрим томонига тўғри келса, иккинчиси умумий қонунни акс эттиради. Демак, муҳокама бирор нарса ёки ҳодиса ҳақида бирор нима дейиш, уни тасдиқлаш ёки инкор этишдир. Масалан, “ёмғир ёғди”, “самолёт учди”, “Аҳмад кулди”.

Муҳокамада тушунча бир-бири билан боғланиб, улар ўрта-сида муносабат пайдо бўлади. Унда тушунчаларнинг биз-га боғлиқ бўлмаган қандайдир воқеалари акс этади.

Тафаккурнинг учинчи шакли *мантиқий ақлий* хулоса чиқаришдир. Хулоса бир ёки бир неча муҳокамадан келиб чиқувчи билимдир. У орқали илгари маълум бўлган билимлар асосида янги билим пайдо бўлади.

Мантиқий ақлий хулосада муҳокамалар мажмуаси бир-бирига боғланиб, янги бир хулоса келиб чиқади. Бундай хулосага асос бўлган икки муҳожама далил деб аталади. Демак, ақлий хулоса фикрни таққослайди, боғлайди, мавҳум тафаккур содир бўлиш жараёнини ифодалайди. Шундай қилиб, инсониятнинг барча билимлари сезги матери-алларини умумлаштириш орқали ҳосил бўлади.

Билиш жараёни мураккаб, кўп қиррали жараёндир. У албатта субъектнинг қобилияти, изланувчанлиги, манти-қий тафаккурнинг хусусияти, воқелик ҳодисаларини ку-затиш, унинг моҳиятини очишда ҳам бир нарса ва ҳодиса-га ижодий ёндошишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам билишда ижод катта ўрин эгаллайди.

Ижод инсоннинг фан, техника, маданият ва бошқа соҳаларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган янгилик яра-тиш, кашф этиш фаолияти бўлиб, мураккаб руҳий жара-ёндир. Унда инсои тафаккури, хотираси, тасаввури, диқ-қати, иродаси фаол иштирок этади, бутун билими, тажри-баси, истеъдоди намоён бўлади. Абу Наср Форобийнинг таъбирича, ижод — билиш жараёнида шундай улугъ фази-латки, инсон уни эгаллаши учун бошқа ҳамма фазилат-ларни ишга солиши керак.

Ижод жараёнида бошқалар томонидан қўлга киритил-ган билимлар чуқур, атрофлича, танқидий равишда ўрга-нилади, таҳлил этилади, кузатишлар, ҳисоблашлар ўтка-зилади, мантиқий хулосалар чиқарилади. Хулосаларнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги тажрибада синалади. Агар ху-лоса нотўғри бўлса, тажриба натижаси аввалги билимга мос тушмайди, демак, хулоса қайтадан ўрганилади. Ижо-дий изланиш натижасида келиб чиққан билим мазмуни турли шаклларда — бадиий асар, математик формула, на-зария қонун ва бошқалар орқали жамиятга тақдим этила-ди. Улардан жамият баҳраманд бўлсагина ҳақиқий, тўлиқ

ижод бўлади. Ижод — фан, техника, маданиятни бойитади, билимни ривожлантиради.

Ижодни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин: илмий ижод ва бадиий ижод. Илмий ижод мавҳум тафаккури устун ривожланган кишиларга хос. Бадиий ижод эса табиат ва инсон ҳаётидаги турли оҳанглар, манзаралар, туйғуларни нозик идрок қилувчи, ҳиссиётли кишиларга хос.

Олимлар фаолияти илмий ижодга, ёзувчилар, санъаткорлар фаолияти бадиий ижодга киради. Баъзи кишиларда ҳар икки ижод ривожланган бўлиши мумкин. Илмий ижод жараёнида табиат ва жамият ҳаётининг объектив қонуниятлари акс этса, бадиий ижодда маънавий, ҳиссий муаммолари, санъаткорнинг субъектив, ўзига хос қарашлари, ҳис-туйғулари акс этади. Бадиий ижодда ўзига хослик бўлмаса, бундай ижоднинг ижтимоий ва эстетик қиммати йўқолади.

Тасаввур ҳиссий билишнинг юқори босқичи бўлиб, инсон амалий фаолияти натижасида мақсадга мувофиқ равишда ҳосил бўлади. Тасаввурнинг илмий, бадиий, диний шакллари мавжуд. Олимнинг тасаввури орқали фаҳмлаш, илмий тажриба, моделнинг шаклланиши учун ғоя вужудга келади, бу эса билиш учун ёрдам беради. Тасаввур айниқса бадиий ижодда катта аҳамиятга эга.

Ҳақиқатни далил билан исботламасдан туриб, тўғридан-тўғри, бевосита билиб, англаб олиш қобилиятини қадимги файласуфлар интуиция (ҳиссий билиш) деб қараганлар. XVII аср файласуфлари интуициянинг ўзигина ишончли билим бермайди, фақат интеллектуал интуициягина ҳақиқий билим беради, деб ҳисоблаганлар. Ҳозирги замон файласуфлари (Бергсон, Фрейд) интуицияни бутун ижодий фаолиятни белгиловчи яширин, қоронғи, онгсиз бошланғич ижод деб қарайдилар. Бундай қараш, эса нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш мумкин эмас дейишга олиб келади.

Интуиция билишнинг алоҳида босқичи эмас, балки жонли мушоҳада ва мавҳум тафаккур билан узвий боғланган, ёрдамчи роль ўйнайдиган шаклидир. Дунёни тажриба ва тафаккурга таянмасдан, фақат интуиция ёрдамида билиш мумкин деб даъво қилувчи фалсафий оқим — ин-

туитивизм бўлиб, унинг тарафдорлари интуицияни оннинг ижтимоий амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида хусусияти деб тушунтиришга уринадилар. Диалектика эса билиш жараёнида, яъни билимларнинг вужудга келишида интуиция аҳамиятга эга деб таълим беради.

Ҳиссий билиш билан мантиқий билишни ажратиб бўлмайди ва бундай ажратиш муқаррар равишда билиш жараёнини нотўғри тушунишга олиб келади.

Эмпиризм (юнонча “эмпирия” — тажриба сўзидан) намояндалари билишдаги абстракт тафаккурнинг ролига етарли баҳо бермайдилар ва ҳиссий тажрибагина инсонга дунёнинг чинакам манзарасини яратиш беради деб ҳисоблайдилар.

Рационализм (лотинча “рационалис” — оқилона сўзидан) намояндалари сезги аъзоларига ишонмайдилар ва ақлни, абстракт тафаккурни ҳақиқий билимнинг бирдан-бир манбаи деб билладилар.

Модомики, ҳиссий билиш билан мантиқий билиш бирликда майдонга чиқар ҳамда бир-бирини тўлдираш ва бойитар экан, билишда сезгилар берадиган маълумотларга ҳам, ақлий хулосаларга ҳам менсимаслик билан қараш мумкин эмас.

Сезги органларимиз орқали биз нарсаларнинг хоссасини, хусусиятларини ҳис қиламиз, ақлий билиш туфайли биз уларнинг моддий асосини, моҳиятини билишга муяссар бўламиз.

“Билки,— деб ёзади, — Абу Наср Форобий, (оламда) субстанция (жавҳар) ва акциденция (жавҳар бўлмаган, ораз) ҳамда субстанция, акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир”.

Акциденцияни беш сезги ҳис этади, улар ўртасида ҳеч қандай восита йўқдир, масалан, кўриш ўзича рангни ҳис этади, шу билан у оқ ва қорани бир-биридан фарқ қилади; эшитиш ўзича баланд ҳамда паст овозларнинг фарқини сезади; таъм-маза сезгиси турли таъмларни қабул қилади, ширин ва аччиқ таъмларнинг фарқини ажратади; тери сезгиси предметларнинг ҳолатини сезади ва уларнинг юмшоқ ёки қаттиқлик ҳолатини фарқ қила олади.

Субстанцияни фақат ақл қабул қилади ва бунда акциденция ақл учун восита бўлиб хизмат қилади. Ақл ранглар

остида шу ранга эга бўлган нарса борлигини, овоз кетида овози келаётган нарса мавжудлигини билади, ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам шунинг кабидир”¹.

Ибн Синонинг фикрича, “Ақл тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим чин бўлолмайди, демак у ҳақиқий билим эмас”.

Ҳиссий ва ақлий билиш жараёнининг диалектик бирлиги ҳақиқатга эришишнинг яккаю — ягона йўлидир.

3. Ҳақиқат тушунчаси. Ҳақиқатнинг объективлиги. Нисбий ва муғлоқ ҳақиқат

Билиш назариясида ҳам бошқа фан соҳаларидагидек, диалектик тарзда мулоҳаза қилиш лозим, яъни билиш жараёнини тайёр, қотиб қолган ҳолда эмас, балки тўла бўлмаган, ноаниқ билимларимиз қандай қилиб тўлароқ ва аниқроқ билимга айланишини аниқлаш керак.

Олам доим ҳаракатда, ўзгариш ва тараққиётда. Тараққиётнинг, ҳаракатнинг ҳар бир янги босқичида моддий оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодисанинг янги сифат ва хусусиятлари вужудга келади. Шунинг учун оламни ва унинг тараққиёт қонунларини билиш учун имконият чексиз. Ҳар бир тарихий даврда инсон ўзининг амалий фаолияти натижасида объектив оламни тўлиқ ва аниқ акс эттирувчи билимга эга бўлиб боради. Билим эса объектив мавжудликка мос келадими ёки йўқми? Бу масаланинг ҳал қилинишида ҳақиқат тўғрисидаги таълимот ўз ифодасини топади. Бу таълимот эса ўз-ўзидан ҳақиқат нима, деган масалани ҳал қилишни талаб қилади. Бу масалани ёритишда фалсафада турли фикрлар мавжуд. Ҳақиқат масаласини илмий асосда ҳал қилишнинг ягона йўли инсон билимлари билан объектив оламдаги реал нарса ва ҳодисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ёритишдир. Шундай экан, ҳақиқат объектив воқеликка мос келувчи нарсалар ва ҳодисаларнинг реал ҳолатдаги мазмунини, сифат ва хусусиятларини тўғри акс эттирувчи ҳамда амалиётда синалган билимларидир.

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 174-бет.

Сезгилар инсонни ташқи олам билан боғловчи воситалардир. Инсон сезгилари унинг онгидан ташқаридаги объектив оламнинг инъикосини ҳосил қилади. Объектив оламнинг мавжудлигини эътироф этиш билан унинг тўғри инъикосининг ҳосил бўлиши объектив ҳақиқатдан иборатдир. Диалектика объектив ҳақиқатни эътироф этиш билан уни бирданига билиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Объектив ҳақиқатни билиш фан тараққиёти, амалиёт асосида амалга ошиши мумкин. Ҳақиқатни билиш доимо пастдан юқорига қараб ривожланувчи жараёндр.

Объектив ҳақиқат инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган объектив реалликнинг тўғри инъикосидан иборатдир. Бу инъикос инъикос этувчи реалликка мос келиши керак. Табиат илмининг ер инсониятдан бурун мавжуд эди, деган фикри объектив ҳақиқатдир. Табиат ва жамият қонунлари объектив ҳақиқатдир. Бу қонунлар инсонга боғлиқ бўлмаган, ундан ташқарида мавжуд бўлган ички, зарурий, муҳим боғланишларини ифодалайди, бу қонунларни инсон бекор қила олмайди, ўз ихтиёри билан ўзгартира олмайди.

Айрим файласуфлар (Богданов ва бошқалар) объектив реал дунёни инкор этиб, уни сезгилар мажмуаси деб билади ва ҳақиқатни ҳам субъектив шаклда тасвирлайди. Уларнинг фикрича, ҳақиқат — мафкура шакли ёки инсон тажрибасини ташкил этувчи шаклдир. Унинг бу даъвоси, фидеизмга, унинг даъвогарига ишонишга олиб келади.

Худди шундай фикрни ҳозирги замон фалсафасида ҳам кўриш мумкин. Унга кўра ҳар қандай диний хурофотларни ҳимоя қилиш объектив ҳақиқатни инкор этишдир.

Диалектика билимларимиз абадий бўлмай, улар такомиллашиб боради, билмасликдан билиш томон боради, нисбий ҳақиқатдан мутлоқ ҳақиқатга боради деб тушунтиради. Ҳақиқатдан ҳам оламда инсон билиб ололмайдиган нарса йўқ. Шунинг учун ҳам билиш жараёнининг ривожланиши чексиз, у бирор чегарада тўхташи мумкин эмас. Инсон эришган янги билими аввалги билимининг юқорисида бўлса, келажак учун у чегара эмас, у янги билим учун зарурий босқич ҳисобланади. Демак, мутлоқ ва нисбий ҳақиқатлар диалектик муносабатда бўлади.

Ҳар бир нисбий ҳақиқатда мутлоқ ҳақиқат элементи, зарраси бор, чунки унда моддий дунёнинг маълум томонла-

ри акс этади. Нисбий ҳақиқат объектив оламнинг инсон онгида нисбатан тўғри инъикос этишидир. Амалиёт ва фан тараққиётида бу ҳақиқат тобора такомиллашиб боради. Демак, объектив оламни тахминан тўғри инъикос эттирадиган, тўла ва аниқ бўлмаган, инсон билимининг сўнги тараққиёти жараёнида аниқланиши ва чуқурлашиши тобора тўлароқ бўлиб борадиган илмий билимлар (қоида, тушунча ва назариялар) нисбий ҳақиқатдир.

Нисбий ҳақиқатни эътироф қилиш мутлоқ ҳақиқатни инкор этиш эмас. Чунки бизнинг билимларимиз тайёр ёки қотиб қолган билим бўлмай, мутлоқ ҳақиқатни билиш нисбий ҳақиқатларни билиш билан боради. Мутлоқ ҳақиқатни бирданига билиб бўлмайди, балки тўлиқ бўлмаган тахминий, яъни нисбий ҳақиқатлар орқали билинади. Демак, билиш билмасликдан билишга, мукаммал бўлмаган билимларнинг мукаммаллашиб, аниқ бўлиб бориши ни акс эттирувчи чексиз жараёндир.

Олам чексиз, ундаги нарса ва ҳодисалар доим ҳаракатда. Демак, инсоннинг билиш имконияти ҳеч қачон охирига етмайди. Масалан, материянинг — тузилиши тўғрисидаги билимларимизни олиб кўрайлик. Илгари материянинг энг кичик зарраси атом бўлинмасдир, деб ҳисобланарди. Бу нисбий ҳақиқат, чунки у материя тузилишининг тахминий тўғри инъикоси эди. Бунда мутлоқ ҳақиқат — материя ҳақиқатдан атомлардан иборат, деган тасаввур мавжуд эди. Материя тузилиши тўғрисидаги билимлар ривожланиб, XIX асрнинг охирида электрон — атомнинг таркибий қисми кашф қилинди. Бу кашфиёт материя тузилиши тўғрисидаги тасаввурга мутлоқ ҳақиқатнинг янги заррасини кўшиб, инсоннинг материя тузилиши тўғрисидаги билимини янада чуқурлаштирди. Ҳозирги замон табиийёт илми атомнинг мураккаб тузилишини очиб бермоқда. Демак, фан соҳасидаги ҳар бир янги қадам илгариги назарияга қараганда чуқурроқ, тўла ва аниқ билимни беради, аммо бу билимни бутунлай, мутлоқ билим деб бўлмайди. Чунки ҳар қандай инсон билими мазкур тарихий давр чегарасидан чиқиб кетмайди. У илм-фаннинг айрим соҳаларида ўз даври тафаккур тараққиётини ўн, ҳатто юз йиллаб ортда қолдириши мумкин, аммо, ўз даври фарзанди бўлиб қолаверади.

Инсон ҳамма вақт табиатни охиригача билиш томон яқинлашиб боради. Лекин у моддий олам қонун ва ҳодисаларини тўла-тўқис билиш даражасига эриша олмайди. Бунинг сабаби шуки, табиат чексиз, у тўхтовсиз ҳаракат қилишда, ривожланишда, ўзгаришда. Инсон билими эса ҳеч қачон моддий оламини бутунлай қамраб ололмайди. Шунинг учун ҳам инсон билимининг мутлоқ ҳақиқатга яқинлашуви нисбийдир. Бундан бизнинг ҳамма билимларимиз нисбий экан, уларда объектив мазмун йўқ экан, деган ҳулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳар қандай ҳақиқат нисбийлигига қарамай унда мутлоқ ҳақиқат элементлари сақланади. Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларни бир-бирига қарама-қарши қўймай, балки уларни ажралмас бир бутун ҳолда олиб ўрганмоқ зарур.

Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларнинг диалектик муносабатини билиш догматизм, агностцизм, релятивизм ва волюнтаризмга қарши курашда катта аҳамиятга эга. Релятивизм инсон билимларини нисбий деб қараш билан бирга объектив ҳақиқатни бутунлай инкор этади. У билиш жараёнига диалектикани татбиқ эта олмаганлиги учун фақат нисбий ҳақиқатни эътироф этади ва уни мутлоқлаштиради. Унинг асл мақсади мутлоқ ҳақиқатни, шу билан бирга объектив ҳақиқатни инкор этишдир.

Инсон объектив оламини ўз амалий фаолиятида маълум тарихий ва илмий имкониятлар асосида билади, имконият эса ҳамма вақт тўла бўлмайди. Илмий ҳақиқатлар аниқ тарихий шароит билан боғлиқ бўлиб, аниқ шаклда намоён бўлади. Шунинг учун ҳақиқат мавҳум эмас, аниқ бўлади.

4. Ҳақиқат мезони

Ҳақиқат мезонини нима ташкил этади? деган савол билиш назариясининг мураккаб масаласи бўлиб ҳисобланади.

XVII аср инглиз файласуфи Ф.Бэкон ҳақиқатнинг асосий мезонини экспериментал тажриба ташкил этади, деган ғояни илгари сурган эди. Унинг фикрича, “барча исботлар ичида энг яхшиси-тажрибадир, агарда у барча синовлар ичида ўз предмет моҳиятидан чиқмаган ҳолда бўлса”.

XVIII аср француз файласуфи Дидро ҳам тажрибани ҳақиқатнинг асосий мезони деб ҳисоблаган эди. “Биз, —

деб ёзган эди Дидро, — уч асосий изланишлар воситасида ўрин эгаллаймиз: табиатни кузатишда, мушоҳада ва тажрибалар борасида. Кузатиш маълумотлар йиғиндисидан, мушоҳада уларни мужассамлаштиришдан, тажриба эса мужассамлашган фикрларимизни текшириб кўришдан иборатдир”.

XX аср фалсафасида кенг тарқалган прагматизм — оқимининг намоёнлари Джон Дьюи, Уильям Джеймс, Чарльз Пирс ва бошқалар ҳақиқат мезонини унинг фойдалилиги ташкил этади, деган ғояни илгари сургандилар. “Вена тўғараги” аъзолари, позитивизм оқимининг вакиллари В.Карнап, О.Нейрат, В.Крафт ва бошқалар фан кашфиётлари кишиларнинг ҳиссий аъзолари орқали исботлангандагина ҳақиқат бўлиши мумкин деб ҳисоблайдилар. Ҳиссий аъзоларимиз асосида исботлаб бўлмайдиган назарияларни, уларнинг фикрича, ҳақиқат туркумига кириши мумкин эмас.

Илмий фалсафа таълимотига мувофиқ ҳақиқатнинг мезонини амалиёт ташкил этади.

Инсон фаолиятининг мажмуи ҳисобланган амалиёт кишиларнинг тарихан юзага келиши жараёнида шаклланиб барча жамиятлар тараққиёти йўлида ривожланади ва мукаммаллашади. Амалиёт инсон учун билиш объекти бўлган олам билан боғланишдир.

Амалиёт ўзида субъектив ва объектив жиҳатларни бирлаштирган жараёндир. У онгли равишда мақсадга йўналтирилган субъект фаолияти бўлиб, у ёки бу объектнинг ўзгариши билан рўёбга чиқадиган муносабатдир.

Амалиёт кўп қиррали ва сермазмун тушунча бўлиб инсон фаолиятининг барча турларини, томонларини қамраб олади.

Амалиётнинг билиш жараёнининг аҳамияти кўйидагилардан иборат:

Биринчидан, амалиёт билиш жараёнининг мақсад ва йўналишларини белгилайди. Обьектив оламини билиш одамларнинг муайян эҳтиёжларини қондириш мақсадида амалга оширилади. Шу тариқа амалиёт билишнинг мақсадини белгилаб беради. Ҳар қандай фаннинг вужудга келиши амалиётнинг у ёки бу талабига жавобдир.

Иккинчидан, амалиёт билиш жараёнининг асосини ташкил этади. Бу шундан иборатки, билишнинг бир-бири

билан узвий боғланган босқичлари — ҳиссий ва ақлий билиш амалиётига асосланади. Ҳиссий ва ақлий билиш жараёнида қўлга киритилган маълумотлар амалиёт туфайлигина юзага келади. Билиш жараёнининг ўзи инсон амалиётининг шакли ҳисобланади.

Учинчидан, амалиёт ҳақиқатнинг олий мезони ҳисобланади. Инсоннинг олам ҳақидаги билимлари, унинг амалий фаолиятида исботланади. Кундалик ҳаётда инсон олам ҳақида билимларини оширади, мақсадига бўйсундиради ва унинг ҳақиқийлигини текширади. Агар бирон нарса ҳақидаги тасаввур сохта бўлса, у ҳолда ундан фойдаланиш мумкинлиги тўғрисидаги бизнинг мулоҳазаларимиз ҳам сохта бўлиб қолади ва ундан фойдаланиш йўлидаги ҳар қандай уриниш муқаррар равишда муваффақиятсизликка олиб келади.

Одамларнинг билимини амалиёт тасдиқлайди ёки рад этади. Амалиёт доим бойиб тараққий этиб турадиган жараён. Агарда тўпланган билимнинг ҳақиқийлиги мавжуд амалиётда тасдиқланмаса у келажакдаги амалиёт билан исботланиши мумкин. Объектив дунёни билишнинг ўзи илгари қайд қилинганидек, ижтимоий амалиётдан келиб чиққан, шунинг учун билиш жараёни ижтимоий-тарихий амалиёт билан боғланган ва унга суянади.

Инсон фаолияти, амалиёти, олам ҳақидаги тўпланган билимларни исботлаб берганликлари ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, механик ҳаракат иссиқликка айланади, яъни ишқаланиш натижасида ўт ҳосил бўлган, бу жуда қадимий кашфиёт. Кўп йиллардан кейин эса одамлар иссиқликдан механик ҳаракат вужудга келтириш имкониятига амалиёт асосида эга бўлдилар.

Яна бир мисол. Немис олими А.Эйнштейн нисбий назариясини яратади. Даставвал мазкур назария илмий башорат тариқасида қабул қилинган бўлса, XX асрнинг иккинчи ярмида сайёраларга космик қурилмаларнинг парвоз этиши натижасида мазкур назария ўзининг илмий исботига эга бўлди.

Демак, ҳар бир фан инсон амалий эҳтиёжи натижасида келиб чиқади, унинг ёрдамида оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида тўпланган билимлар амалиёт асосида тасдиқланиб ҳақиқат даражасига кўтарилади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Билиш нима? Билишнинг асосий босқичлари нима-лардан иборат?
2. Ҳиссий ва ақлий билишнинг хусусиятлари, шакллари ҳақида сўзлаб беринг.
3. Ҳақиқат нима? Нисбий ҳамда мутлоқ ҳақиқатларнинг ўзаро муносабатлари қандай?
4. Ҳақиқатнинг мезонлари ҳақида нималар дея оласиз?
5. Амалиётнинг билиш жараёнидаги аҳамияти нима-лардан иборат?

Таянч тушунчалар

- Агностицизм — оламни билишни инкор этувчи таълимот
- Скептицизм — оламни билиш мумкинлигига шубҳа билан қарайдиган таълимот
- Эмпиризм — ҳиссий тажрибанинг ролини бўрттириб кўрсатадиган йўналиш
- Рационализм — ақлий билиш оламни билишнинг ягона манбаи деб ҳисобловчи оқим
- Ҳақиқат — кишиларнинг тасаввур тушунчаларининг объектив оламга мос келиши
- Амалиёт — инсон фаолиятининг йиғиндиси, мажмуи
- Догматизм — ақидапарастлик, ўзгармас тушунчалар, қоидалар асосида фикрлаш усули
- Релятивизм — инсон билимининг нисбийлиги, шартлилиги ва субъективлиги ҳақидаги таълимот

**13-мавзу: ИЛМИЙ БИЛИШ, УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ
ВА УСУЛЛАРИ**

(24-маъруза)

РЕЖА

1. Илмий билишнинг ўзига хос хусусиятлари
2. Илмий билишнинг эмпирик даражаси
3. Илмий билишнинг назарий даражаси

АДАБИЁТЛАР

- Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар-тараққиёт омили. Т., “Ўзбекистон”, 1995 йил (3-23 б.)
- Туленов Ж., Гофуров З. Фалсафа. Дарслик. “Ўқитувчи”, 1997 йил (242-249 б.)
- Комилова С. Ёшлар тарбиясида илмий меросимизнинг ўрни. Тошкент, “Меҳнат”, 2000 йил (3-35 б.)

1. Илмий билишнинг ўзига ҳос хусусиятлари

Инсон ўз ақл-идроки билан амалий фаолияти жараёнида олам сирларини билишга интилади. Билиш жараёнида у объектга ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан ёндошиш асосида унинг қонуний боғланишларини очиб беради.

Билиш жараёни инсонсиз бўлиши мумкин эмас. Билиш инсон қобилияти, изланувчанлиги мантиқий камолот даражаси ҳамда унинг тафаккур органи — миясига боғлиқ. Инсон фаолиятига ҳос бўлган бу қобилиятнинг билишнинг пировард мақсади ижтимоий зарурий амалий эҳтиёжларни қондиришдан иборатдир.

Билиш тараққиёти фикрнинг билмасликдан билишга қараб, тўла ва мукамал бўлмаган билимдан тўла ва мукамал билишга қараб ҳаракат қилишидан иборат чексиз жараёндир. Билиш жараёни эскириб қолган назарияларни янги назариялар билан алмаштириш, эски назарияларни аниқлаш, объектнинг янги-янги томонларини очишдир.

Билиш мураккаб зиддиятли жараёндир. Бу жараёнда билимларимиз тўла ва мукамал бўлиши учун маълум бир йўлни босиб ўтади. Бу йўл билмасликдан билишга ўтиш йўлидир. Бу йўл орқали инсон ўз ақл ва идроки билан ўз амалий фаолияти жараёнида воқе, олам, предмет ва ҳдисаларни, уларнинг моҳиятини билишга интилади, изланади.

Воқелик ҳодисаларини билиш оддий ҳаётий тирикчилик учун йўл топиш эмас, балки илмий тадқиқот йўли билан изланишлар натижасида янги билимларнинг вужудга келишидан иборатдир.

Илмий билиш олим ва тадқиқотчи томонидан олиб бориладиган изланишлар асосида амалга ошириладиган,

узоқ давом этадиган жараёнларни ўз ичига олади. Тадқиқотчи изланиш орқали ўзи тадқиқ этаётган объектнинг янги йўналишлари, аввал аниқ бўлмаган янги сифатлари, томонларини аниқлайди ёки очади. Ҳар қандай илмий изланишнинг мақсади ва вазифаси бирор илмий муаммони ҳал қилишдан, ечимини топишдан иборатдир.

Илмий муаммо нима? Муаммо арабча сўз бўлиб, масала, вазифа маъноларини ифодалайди. Муаммо илмий билим тизимида билиб олинмаган ва ҳал қилинмаган, лекин билиш ва ҳал қилиниши мумкин бўлган билиш шаклидир. Шунини таъкидлаш лозимки, кундалик ҳаётда муаммони савол ёки масала билан аралаштириб юбориш ҳолларини учратамиз. Илмий билишнинг шакли бўлган муаммо савол ва масаладан фарқ қилади. Савол ёки масаланинг ўзига хос хусусияти шуки, саволга жавоб бериш, масалани ечиш доимо олдинги билим асосида амалга ошади. Лекин муаммони олдиндан ҳосил қилинган билимлар доирасида туриб ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун янги далиллар, маълумотлар тўплаш, уларни янгича изоҳлаш учун эски билим доирасидан чиқиш талаб қилинади.

Илмий тадқиқот жараёнида бундай вазият муаммоли вазият ҳисобланади. Муаммоли вазият билишдан билмасликка ва ундан билишга бориш жараёни бўлиб, у муаммонинг вужудга келиш, ҳал қилиш, яъни ечимни топилишига олиб келади. Билиш билан билмаслик орасидаги зиддиятли муносабат муаммоли вазиятни келтириб чиқаради. Муаммоли вазият муаммони қўйиш билан яқунланади. Муаммонинг ечимини топиш зиддиятларни ҳал қилинишига олиб келади.

Демак, эски билим тизими билан янги билим тизими орасидаги зиддият муаммони келтириб чиқаради. Бу зиддиятларнинг ҳал қилиниши натижасида билим янгиланади, мазмуни кенгайди, чуқурлашади. Муаммони ва унинг ечимини топиш имкониятларини аниқ билиш муаммони тенг ярмини ҳал қилиш демакдир.

Ҳозирги фан соҳасидаги илмий-техник инқилоблар даврида билим тизимида янги-янги муаммолар келиб чиқмоқда. Бу муаммолар умумилмий, мажмуа (комплекс), глобал (умумбашарий) таснифда бўлиши мумкин. Бу муаммолар махсус амалий ва назарий тадқиқот усуллари асо-

сида ҳал қилинади. Бу муаммоларни ҳал қилинишида умумий, ўхшаш томонлари бўлиши мумкин. Илмий муаммоларни ечиш учун тадқиқотчи илмий билишнинг усул ва шаклларида бекаму-қўст фойдаланиши керак.]

Инсоният тараққиёти жараёнида вужудга келадиган ҳар қандай фан ўз предмети ва тадқиқот усулларига эга. Ҳар бир фан назарий жиҳатдан тизимлашган билимлар йиғиндиси сифатида тадқиқот жараёнида хилма-хил илмий усуллардан фойдаланади.

Воқелик ҳодисаларини билиш оддий ҳаётий тирикчилик учун йўл топиш эмас, балки илмий тадқиқот йўли билан изланишлар натижасида янги билимларнинг вужудга келишидан иборатдир. Билим инсоннинг тарихий, амалий фаолияти негизида вужудга келади. Табиат ва жамиятнинг мураккаб, хилма-хил, ранг-баранг ҳодисаларнинг ҳақиқий мазмунини, моҳиятини, ривожланиш қонунларини билишнинг аниқ усуллари мавжуд бўлиб, улар илмий тадқиқот ва изланишнинг йўналишини ифодалайди.

Илмий метод (усул) нима? Илмий усул илмий билиш жараёнида қўлланиладиган мавҳум билиш йўллари ҳамда воситаларини ифодалайди. Илмий билиш усули инсон амалий фаолияти негизида юзага келади. У табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри, объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини очишга имкон беради. Илмий билиш усули тадқиқот турларининг мазмун ва изчиллигини ўз ичига олгани ҳолда амалда бажарилган фаолиятининг таъсири сифатида юзага чиқади. Усул — илмий билишнинг таркибий қисми бўлиб, унинг объекти, таҳлил мавзуи, тадқиқот вазифалари, уларни ҳал этиш учун зарур бўлган воситаларида ифодалайди.

Ҳар бир фан объектини ўрганувчи предметнинг аниқ изланиш усули бўлиб, бу усул хусусий, умумий ва энг умумий усул бўлиши мумкин. Илмий билиш масаласида усул муаммоси билан энг қадимги фалсафада Арасту шуғулланган. Биринчи марта фанни усул тизими асосида ўрганиш масаласини инглиз файласуфи Ф. Бэкон илгари сурган. У илмий билишнинг индуктив ва эмпирик усулига асос солган. Р.Декарт эса билимда объект билан субъект муносабати масаласида тафаккурнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатган. И.Кант билишни алоҳида шаклларига

эга бўлган ўзига хос фаолият сифатида таҳлил қилишга асос солди. Бу масалани ҳал этишда айниқса Гегель қарашлари алоҳида аҳамият касб этади. У билишнинг, умуман маънавий фаолиятнинг умумий усулда — диалектиканинг ролини гарчи идеалистик асосда бўлса-да, кўрсатиб беради.

Илмий тадқиқот жараёнида билишнинг аниқ шакли ва усулларидан фойдаланиш орқали илмий билимлар вужудга келади, ривожлантирилади. Ҳар бир билим системасида илмий тадқиқот жараёнида келиб чиққан муаммо ёки масаланинг қўйилиши ва ҳал қилишда махсус усуллардан фойдаланилади. Улар эса тарихий аниқ билиш жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир фаннинг ўз предмети ва тадқиқот усули мавжуддирки, улар ўзи ўрганаётган объектга нисбатан махсус амалий ва назарий тадқиқот усули асосида ёндошади.□

Демак, илмий билиш жараёнида ҳар бир фан ўзининг махсус хусусий усулларини ишлаб чиқиши зарур, шу билан бирга ўзининг маълум тадқиқот объектига эга бўлиши керак. Лекин баъзи бир фанлар бир-бирига яқиндир. Шу сабабга кўра, уларнинг тадқиқот усуллари ҳам бир-бирига яқиндир ва татбиқ қилиш чегарасига кўра бир-бирига самарали фойда келтириши мумкин. Демак, билишда хусусийлик ва умумийлик вазифасини бажарувчи усуллар ҳам мавжуддир. Кўпчилик фанларда қўлланиладиган усуллар умумий усул дейилади. Умумий усул қўлланиши доирасига кўра умумий, лекин ўз махсус вазифасига эга.

Бизни ўраб турган дунё нарса ва ҳодисалари кўп қиррали, кўп сифатлилик хусусиятига эга. Уларни бирдан тушуниш, билиш мумкин эмас. Шунинг учун билиш методологияси бизга билишнинг умумий усули ва тафаккур усулини, ривожланиш қонунларини асослаб беради. Ҳар бир аниқ фаннинг ўзи қўллайдиган хусусий усуллари асосида билим системаси чуқурлашиб борса, умумий усулни татбиқ қилиш орқали изланиш доираси янада кенгайиб боради. Масалан, физика, кимё, биология сингари фанлар хусусий усуллар орқали изланиш билан бу предметлар доираси чуқурлашса, изланишнинг умумий усули (масалан, модда тузилишига кўра, энергиянинг сақланиш ва айланиш назариясига кўра) орқали эса уларнинг билим доираси янада кенгайди. Фан тарихида табиий, ижтимо-

ий, техник фанлар тизими ва ҳар бир тизимни ташкил этувчи аниқ предметлар вужудга келган экан, уларнинг ҳар бири аниқ тадқиқот усулига эга. Уларнинг тадқиқот усулларида эса умумий, ўхшаш томонлар бўлиши мумкин.

Илмий билишнинг ҳамма фан учун тегишли бўлган умумий усуллари мавжуд. Илмий билишнинг бу методлари фан тараққиётида гарчи умумий ҳисобланса ҳам, диалектик усулга нисбатан хусусий бўлиши мумкин. Лекин бу усуллар (хусусий ҳолда) диалектик (умумий) усул билан боғлангандир. Хусусийлик билан умумийликнинг боғланиши қонуний жараёндир.

Ҳар бир аниқ усул илмий билиш жараёнида бир-бири билан боғлиқ ёки бир-бирига зид бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир усулни қўллаш билимнинг ҳақиқий билим эканлигини исботлашда ва шу усул орқали билим янада чуқур ва кенг мазмун асосида бойиб боришини кўрсатади. Масалан, классик физиканинг ривожланиши натижасида нисбийлик назарияси, квант механикаси, элементар зарралар физикаси келиб чиқди. Микрофизика қонунларини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида уни классик физика таъбиқ этишининг ўзига хос хусусиятлари аниқланди.

Шундай қилиб, билиш жараёнида илмий тадқиқотнинг хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб, у барча фанлар методологиясидир. Диалектик усул хусусий фанлар эришган ютуқлардан фойдаланиб уларнинг усуллари билан биргаликда ривожланади, улар бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Хусусий, умумий ва энг умумий усуллар тадқиқотнинг яхлит системасини ташкил этади.

Ҳозирги замон фан тараққиёти билимларнинг тез ўсиши, унинг сифат ва миқдор жиҳатидан салмоғининг ошиб бориши билан тавсифланади. Бу жараённинг икки томони бўлиб, биринчидан, илмий билиш туфайли табиий ва ижтимоий воқеликнинг тобора мураккаб объектлари ўзлаштирилмоқда. Бу ҳол илмий билиш жараёнида тадқиқот усуллари ҳақидаги масала билишнинг жиддий масаласига айланаётганлигини исботламоқда. Иккинчидан, илмий техника инқилоби шароитида илмий билиш фаолия-

тининг шакллари ва усуллари, тартиб-қоидалари, мантиқи ва тузилмаси ҳамда янгидан-янги ютуқларни қўлга кириштириш имкониятларини яратмоқда.

2. Илмий билишнинг эмпирик даражаси

Илмий билишнинг бир-бири билан узвий боғланган, бири-иккинчисини тўлдирадиган иккита даражаси мавжуд, уларга эмпирик ва назарий даражалар киради. Мазкур даражаларнинг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятлар билан тавсифланади. Улар нималардан абонат? Мазкур саволга жавоб берганда шуни эътиборга олиш керакки, илмий билишнинг эмпирик даражаси кишиларнинг эҳтиёжларини қондириш жараёнида уларнинг кундалик тажрибалари асосида қўлга киритилган маълумотларга таянган ҳолда оламда рўй бераётган ҳодисаларни билишга қаратилган.

Бундан фарқли ўлароқ, илмий билишнинг назарий даражаси илм-фан ёрдамида тўпланган билимлар асосида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини акс эттиришга қаратилгандир.

Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражаларининг яна бир хусусияти шундан иборатки, агар биринчиси, илгари қайд қилингандек, кишиларнинг олам ҳақидаги кундалик, содда билимларига асосланган бўлса, иккинчиси эса олам ҳақидаги фалсафий аҳамиятга эга бўлган умумий тасаввурларга асосланади. Шунинг учун ҳам кишилар оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида чуқур ва мукамал билимларга эга бўладилар.

Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражалари бир-биридан оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганиш жараёнида фойдаланадиган илмий усуллари билан ҳам фарқланади.

Илмий билишнинг эмпирик даражасида қўйидаги усуллар кенг қўлланилади: кузатиш, ўлчаш, таққослаш, илмий тажриба (эксперимент).

Кузатиш — воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг муайян мақсадга мувофиқ қаратилган ҳиссий билиш усулидир. Кузатишнинг қай даражада бўлиши қўйилган мақсаднинг аниқлигига, кузатилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида олдидан билимга эга бўлишига боғлиқдир. Кузатишда

субъект асбоблардан фойдаланилади. Асбоб кузатиш даражасини кенгайтиради, кузатилаётган нарсани идрок қилиш қобилиятни кучайтиради. Кузатиш бевосита (асбобсиз) ёки воситали (асбоб билан) олиб борилади. Кузатиш жараёнида субъект объектнинг миқдор ва сифат жиҳатларини инъикос эттиради ва аниқлаб олади.

Ўлчаш — билиш жараёнида нарсанинг миқдор тавсифномасини аниқлаш усулидир. Ўлчов одатда ўрганилаётган предметни аниқ қайд этилган хосса ва белгиларга эга бўлган бошқа бирор бир предмет билан нисбатлаш йўли орқали амалга оширилади. Ўлчаш усули орқали предметларнинг хоссаларини, масалан, мустақкамлигини, мураккаблигини ва бошқа томонларини аниқлаш мумкин.

Таққослаш — билиш фаолиятида татбиқ қилинадиган усул бўлиб, билимларнинг шаклланиши, ривожланишида алоҳида бир босқичдир. Объектив реалликдаги нарса ва ҳодисаларни “қайта ўрганиш” жараёнида маълум бўлган билимлар билиш операцияси бажарилаётган вақтда олинган билимлар билан таққосланади. Изланувчи аввалги маълум билимларга таянган ҳолда изланаётган объектга хос бўлган ўхшаш ва фарқли томонларни таққослаш орқали аниқлайди. Бу усул маълум даражада физика, математика, кимё, геология, биология ва бошқа фан соҳаларида кенг қўлланилади. Таққослаш бир нарса ёки ҳодисанинг иккинчи бир нарса ёки ҳодисадан фарқли ва ўхшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини ўрганиш усули ҳисобланади.

Эксперимент — тажрибада синаб кўриш орқали фанда ҳодисаларни билиш фаолиятида тадқиқ қилиш, ўрганиш усули ҳисобланади. Эксперимент кузатишга қараганда юқорироқ даражадаги билиш усулидир. Эксперимент объектини тегишли тажриба мосаламаларини татбиқ қилиш орқали объектга таъсир кўрсатиш, изланувчи эксперимент усулини қўллаш орқали ўзини қизиқтирган объектнинг томонларини ўрганиши учун унга фаол таъсир кўрсатади, бунинг учун сунъий шароитлар яратади, шу шароитда текшириш олиб боради, маълумотлар тўплайди. Эксперимент усули ҳодисаларнинг муҳим белгилари ва хусусиятларини, уларнинг бошқа нарса ва ҳодисалар билан муносабати, алоқа ва боғланишларини чуқурроқ ўрганишга имко-

ният яратади. Бу усул изланувчига табиий шароитда кузатиш орқали ҳосил қилиш мумкин бўлмаган билимларни олиш имкониятини беради. Кузатиш эксперимент билан узвий боғланган. Илмий тадқиқотнинг соҳаларига қараб, тадқиқ қилинувчи предметларнинг табиатига қараб экспериментлар фикрий эксперимент ҳам бўлиши мумкин. Сўнгги йилларда ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда эксперимент усулининг зарурлиги келиб чиққанлиги ва қўлланилаётганлиги таъкидланмоқда.

Абстракция (мавҳум тасаввур) — предметларнинг муайян муносабатдаги муҳим хоссаларни билиш усулидир. Абстракциялаш ҳодиса, нарсанинг хоссаларини, муносабатларини тараққийёт босқичларининг фикран усулидир. Абстракциялаш усули анализ (таҳлил қилиш) ва синтез (умумлаштириш) воситаларини ўз ичига олади. Анализ ва синтез дунёни билиш жараёнида ишлатиладиган ўзаро бири бири билан боғланган усуллардир.

Юқорида айтиб ўтилган усуллар орқали тўпланган маълумотлар анализ ва синтез туфайли ҳар томонлама таҳлил этилади ва умумлаштирилади. Натижада ўрганилаётган объектларнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақида муайян эмпирик билимлар ҳосил бўлади, уларни тасниф этиш имконияти вужудга келади.

Анализда ўрганилаётган нарса ва ҳодиса, фикр майда бўлақларга, яъни элементларга бўлинади ва улар ўртасидаги боғланишлар ўзаро муносабат ва таъсир ўрганилади. Таркибий қисмларни синтез қилиш учун анализ қилинади. Элементларни яна қайтадан бирлаштирганимизда анализ натижалари ўрганилади. Инсоннинг атрофини ўраб турган объектив борлиқ мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, аниқ нарса ва ҳодисалардан иборат. Улар хилма-хил хусусият ва сифатларга эга. Ана шу кўп қиррали, мураккаб нарса ва ҳодисаларни ўрганиш ва билиш, улар тўғрисидаги тушунчаларимизни чуқурлаштириш учун шу нарса ва ҳодисаларни таркибий қисмларга ажратиш, анализ қилиш керак. Лекин бу усул билан шу нарсаларни тўла билиш мумкин эмас, шунинг учун у синтез йўли билан тўлдирилади. Синтез анализнинг натижаларига суяниб, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутун сифатини ўрганади. Синтез анализ натижасида фикран бўлинган элементларни қайтадан

тиклаш, уларни бирлаштириш, илгариги яхлитликни фикран вужудга келтириш усулидир.

Анализ тадқиқот жараёнида билишнинг тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланса, синтез уни яқунлайди. Анализ ва синтез ёрдамида ўрганилаётган ҳодисаларнинг эмпирик қонуниятлари аниқланади, шаклланади.

Эмпирик қонун-эмпирик билимнинг юқори шакли ҳисобланади. Эмпирик билимларни умумлаштиришда индуктив усулидан фойдаланилади

Илмий билишда индуктив усул асосида қонуниятлар очилади, тушунчалар майдонга келади. Бу усул нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишларини текшириш усули ҳисобланади. Индукция дедукция билан мустақкам боғланган.

Аналогия (мослик, айнанлик, ўхшашлик) усули ёрдамида икки предметнинг ўхшаш хусусиятлари ўрганилади.

Идеаллаштириш билиш жараёнида объектни қулайлаштириш усули. Бу усулда реал объект идеал объект билан алмаштирилади. Бу усул табиёт фанларининг тадқиқот усули ҳисобланади. Масалан, физикада шундай усул орқали физик объектлар: идеал газ, мутлоқ қаттиқ жисм, мутлоқ-қора жисм, геометрия фани ўрганаётган объектлар, тўғри чизик, квадрат, шар ва бошқаларни идеаллаштирилган объектлар деб қараш мумкин. Идеаллаштириш усулида реал предмет эга бўлмаган хоссаларни ўрганиш усули ҳисобланади. У реалликнинг нисбатан ишончли манзарасини ҳосил қилишга ёрдам беради. Бу ҳол амалий мақсад учун етарли ҳисобланади.

Моделлаштириш борлиқни билвосита ўрганишга асосланган илмий усулдир. Моделлаштириш асосида тадқиқ қилинаётган объект билан унинг модели ўртасидаги ўхшашлик, мувофиқлик ётади. моделлаштириш усули илмий тадқиқот жараёнини енгиллаштиради, баъзи ҳолларда мураккаб объектларни ўрганишнинг ягона воситаси ҳисобланади. Бу усул ўрганиш қийин бўлган объектларни тадқиқ этишда қўлланилади. Масалан, йирик физик Борнинг атом модели атомнинг мураккаб хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Бу усул объектнинг фақат маълум хусусият ва муносабатларинигина эмас, балки янги

хусусият ва муносабатларини ҳам аниқлаш усули ҳисобланади.

Моделлар икки хил: моддий ва ғоявий бўлиши мумкин. Моддий нарсалардан ясалган моделлар *моддий* моделлар дейилади. Бу моделлар объектларнинг тараққиёт жўшқинлигини, уларнинг моҳиятини ифодаловчи зарурий, қонуний алоқаларни, муносабатларни қайта ҳосил қилади. Ғоявий моделлар эса ғоя шаклида мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, математик моделлаш физик жараёнларнинг математик ифодаларидир. Математик моделлаш объектив яхлит текшириш ва тадқиқ кўламини ўрганиш имконини беради. Кибернетик мосламалар, ЭҲМлар шу усул асосида вужудга келган.

Ҳозирги илмий билиш жараёнида кенг қўлланиладиган усул — **тизимлаш** усулидир. Мураккаб объектларни илмий билишда бу усул қўлланилади. Тизимли усуллаш ўз ичига муайян тарзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил этадиган унсурлар мажмуини ўрганишни олади. Бу усул асосида ўрганилаётган ёки изланаётган объектнинг бошқа объект билан умумий боғланишлари, муносабатлари очилади. Ҳар бир тадқиқ объекти ва уни ташкил этувчи унсурлар бир бутун тизим деб олинса, шу тизимни ташкил этувчи ҳар бир унсур бир-бири билан ўзининг тугган ўрни, вақти ва имкониятларига кўра функционал боғланган. Бу унсурлардан бирининг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун ҳам бу унсурларни ўрганиш тизимлаш усулига асосланади. Ҳар бир тизимни ўрганишда уни бошқа тизимлар билан биргаликда олиб қараш керак. Лекин бу тизимларни бирданига, бир вақтда билиш мумкин эмас, лекин уларни билиш, бир-биридан ажратиш, ўзаро боғлиқликда олиб қараш мумкин.

Илмий билишнинг эмпирик даражаси уч босқичдан иборат бўлиб, унинг биринчи босқичида алоҳида-алоҳида ўрганилган ҳодисалар ҳақида тўпланган билимлар ҳосил бўлади. Унинг иккинчи босқичида мазкур билимлар умумлаштирилиб ҳодисаларнинг ўртасидаги алоқа ва боғланишлар аниқланади. Ниҳоят, эмпирик даражанинг учинчи босқичида нарса ва ҳодисаларга хос эмпирик қонунлар аниқланади. Шу билан эмпирик даража тугатилади. Унинг

натижасида йиғилган маълумотлар билишнинг назарий даражасига замин, пойдевор бўлиб хизмат қилади.

3. Илмий билишнинг назарий даражаси

Илмий билишнинг назарий даражасида илгари тўпланган маълумотлар асосида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг алоҳидаги шакллари эмас, балки кенг миқдордаги бир қанча ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик ва тараққиёт қонуниятларини аниқлади. Мазкур асосий қонунлар бирқанча эмпирик қонунларнинг йиғиндисидан таркиб топган бўлиб, оламнинг илмий манзарасини ифодалайдиган назария ва концепцияларда намоён бўлади. Бундай билимлар ўзининг мазмун-моҳияти билан фалсафий аҳамиятга эга бўлади.

Билишнинг назарий даражаси бирқатор хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборат: 1) назарий билимлар ўзининг умумийлиги ва мавҳумийлиги билан ажралиб туради; 2) назарий билимлар яхлит ва тизимли билимлар ҳисобланади; 3) у фалсафий билимлар билан яқинлиги билан тавсифланади; 4) эмпирик билимларга нисбатан мукамал билимлар ҳисобланиб, ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини атрофлича ва чуқур акс эттиради.

Назарий билимларни ҳосил қилишда мавҳум тафаккур катта роль ўйнайди.

Билимнинг назарий даражасида илмий тадқиқотнинг кенг маънода қўлланиладиган мавҳумлик ва аниқлик усуллари мавжуддир. Аниқлик усули тадқиқот объектининг хоссалари, алоқалари, муносабатларининг кўп қиррали бирлиги сифатида назарий умумлаштириш воситаси ҳисобланади. Бу усул аниқ ҳодисалар ҳақидаги барча алоқа ва муносабатларни ўз ичига олган воқелик ҳақидаги билимни юзага чиқаради. Аниқ воқеликнинг моҳияти ҳақидаги билиш воситаси мавҳумлик усули ҳисобланади. Тафаккурнинг ўзини тасаввур воситаси билан воқеликни билиш усули деб қараш мумкин.

Тасаввур предметни билиб олишнинг энг муҳим усулидир. Тасаввур воситаси билан муайян муносабатдаги муҳим хосса-муносабатлар моҳияти очилади. Тасаввур усули воқелик ҳодисаларини чуқурроқ, тўғрироқ акс эттира-

ди. Бу усул асосида тадқиқ қилинаётган объект фикран таҳлил қилинади, мавҳум таърифларга бўлинади. Бу таърифларнинг тузилиши янги аниқ билимга эришиш воситасидир. Фикрнинг бу ҳаракати мавҳумликдан аниқликка томон юқорилаб бориш усули ҳисобланади.

Аксиоматик усул тадқиқотнинг аксиомаларга асосланиб назарий хулосалар чиқариш усулидир. Асос қилиб олинган аксиомалар эса муайян назарий тизимда исботланмай ҳақиқий деб қабул қилинади. Назарий билимлар тўла равишда аксиомалардан дедуктив йўл билан чиқарилади. Аксиоматик усулга мувофиқ натижалар сифатида улардан хулоса чиқарилади.

Аксиоматик усулга яқинроқ бўлган, лекин ундан фарқ қилувчи гипотетик-дедуктив усул бўлиб, бу усулнинг асоси аксиома эмас, балки тажриба маълумотлари мажмуидир.

Тарихийлик ва мантиқийлик объектив дунё тараққиёт жараёнларининг муҳим хусусиятларини билиш усулидир. Тарихийлик усули нарса ва ҳодисанинг рўй бериш вақти, даври, аниқ вужудга келиши, ривожланишини билиш усулидир. Ҳар бир ҳодисани тарихий нуқтаи назардан, аниқ тажриба асосига боғлаб ўрганмоқ зарур. Тарихийлик усулининг ўзига хос хусусияти тарихий ҳаракатни унинг бутун бойлиги билан пайқаб олишга интилишдир. Ҳар бир нарсанинг тарихини очиб бериш унинг тараққиётидаги асосий тарихий босқичлар, уларнинг алоқаларини ажратиб кўрсатишни талаб қилади. Бунинг учун эса унинг моҳияти ҳақида назарий билим бўлиши керак. Мантиқий усул предметнинг мазмунини назарий шаклда тадқиқ қилиш усули ҳисобланади. Бу усул тадқиқот объектнинг энг муҳим алоқаларини билиб олишга имкон беради.

Мантиқий билиш усули объектив реалликни, унинг алоқаларининг бутун ранг-баранглигини акс эттириш вазифасини бажаради. Тафаккур услуби орқали вужудга келган назарий билимлар нисбатан тугалланган билимлар тизими бўлиб, бу тизим ўз тараққиёти жараёнида ўзгариб боради. Мантиқий тафаккур услубида кўр-кўрона ҳаракат бўлмайди, балки у билимларни умумлаштиради, айниқса тарихийликни тасодифий четлашишлардан сақлайди.

Тадқиқотнинг тарихийлик ва мантиқийлик усуллари ўзаро диалектик боғланишда. Тарихийлик ва мантиқийлик диалектик бирликда аниқ тарихий билимлар асосида ҳар бир воқелик тарихининг асосий йўналишлари ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайди.

Билишнинг назарий даражасида юқорида кўрсатиб ўтилган усуллар ёрдамида илгари тўпланган маълумотларни фикран қайта ишлаб чиққан ҳолда оламнинг илмий манзараси яратилади.

Оламнинг илмий манзараси — бу фикрнинг асосий (пойдевор) назария тушунчалари, тамойил ва гипотезалардан таркиб топган фалсафий билимларга асосланган олам ҳақидаги умумий қарашлар йиғиндиси мажмуидир. Бунга мисол сифатида ўтмишда Галилей ва Ньютон томонидан яратилган олам ҳақидаги механик манзара, XVIII асрда шаклланган оламнинг физикавий манзараси, ҳозирги замонда кенг тарқалган А.Эйнштейннинг нисбийлик назариясига асосланган оламнинг илмий манзаралари ва ҳ.к. эслатиб ўтиш жоиз.

Олам ҳақидаги илмий манзаранинг ҳар қайсисининг асосида илмий билишнинг назарий даражасида яратилган муайян илмий тамойиллар ётади. Масалан, механика фанининг асосини инерция тамойили, нисбийлик назариясининг асосини — нур тезлигининг барқарорлиги ва ҳ.к. ташкил этади.

Илмий тамойил-пойдевор, бошланғич нуқта, бошланиш меъносини англатади. Масалан, фалсафа фанида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги ва тараққиёти, уларнинг инсон онгида акс эттирилиши билиш назариясининг асосий тамойиллари ҳисобланади. Шу каби барча фанларида ҳам бирқатор асосий илмий тамойиллар мавжуд.

Олам ҳақидаги илмий манзаранинг ажралмас қисми ҳисобланган гипотеза ҳам назарий билимлар туркумида муҳим ўрин эгаллайди.

Гипотеза-олам ҳақидаги илмий манзарани конкретлаштириш ёки уни янги ғоялар, билимлар билан бойитишга қаратилган бўлади. Гипотеза билиш жараёнида исботланса олам ҳақидаги илмий манзаранинг томойилига айла-

ниш ёки янги илмий тамойилнинг келиб чиқишга асос бўлиши мумкин.

Олам ҳақидаги илмий манзарани яратишда илмий назария катта ўрин эгаллайди. Идеаллаштириш, аксиоматик, гипотетик, дедуктив усуллари асосида яратилган илмий назария нарса ва ҳодисаларнинг энг чуқур алоқаларини акс эттирадиган, илмий асосланган, системалаштирилган билимлар тизимини ташкил этади. Илмий назариянинг пойдеворини билишнинг эмпирик ва назарий даражаларида тўпланган маълумотлар ташкил этади, айниқса назарий даражада қўлга киритилган маълумотлар асосий роль ўйнайди.

Назарий билимлар асосида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тараққий этиш қонуниятларини изоҳлаш ёки уларни башорат қилиш имконияти яратилади. Ҳодисаларни изоҳлаш илмий назариядаги қонунлардан маълум хулосалар чиқариш демакдир. Башорат қилиш илмий қонунлар талабларини эътиборга олган ҳолда ҳодисаларнинг келгуси тараққиётини олдиндан кўра билишдир. Бундан яққол кўришиб турибдики, ҳодисаларни изоҳлаш, уларнинг тараққиёт йўналишларини олдиндан кўра билишда назарий билимлар, қонунлар асосий роль ўйнайди.

Шундай қилиб, илмий билиш бир-бири билан узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган эмпирик ва назарий даражалардан таркиб топган бўлиб, оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик ва тараққиёт қонунларини билиш, уларга онгли равишда ёндоши имкониятини беради. Билиш жараёнида қўлга киритилиб фалсафий ғоялар билан бойтилган илмий ихборотлар кишиларнинг дунёқарашини шакллантириш, уларнинг бунёдкорлик фаолиятини оширишда қудратли маънавий куч ҳисобланади.

Такрорлаш учун саволлар

1. Илмий билишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Илмий билишнинг эмпирик даражасини тавсифлаб беринг.
3. Билишнинг эмпирик даражасида қайси усуллардан фойдаланилади?
4. Илмий билишнинг назарий даражасининг хусусиятлари ҳақида сўзланг.
5. Назарий билишнинг шаклларига нималар киради?
6. Олам ҳақида илмий манзара яратишда фалсафий ғояларнинг аҳамияти нималардан иборат?

Таянч тушунчалар

Илмий билиш — илм-фан ёрдамида оламни тушуниш, билиш

Эмпирик даража — илмий билишнинг қуйи босқичи

Назарий даража — илмий билишнинг юқори босқичи

Оламнинг илмий манзараси — олам ҳақида назарий билимлар асосида ҳосил бўлган қарашлар мажмуи